

ӘОЖ 821. 512. 122

Тулеуова Ә. М.

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті, Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясы магистранты, Орал қ.

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ТІЛІ
(«Бесатар» повесі бойынша)

Әуезхан Қодар: «А. Сүлейменов - қазақ әдебиетінің ерекше мүмкіндігі... » [1; 182],- деген болатын. Осындай баға берілген жазушы шығармаларын оқи отырып, оның сөз қолданысындағы кей өзгешеліктерді және ана тілінің ерекше мүмкіндіктерін еркін пайдалана білген суреткерлік шеберлігін байқамау мүмкін емес. Оның қаламынан туындаған туындылары - оқырманды терең ойға салар шығармалар. Тек әдебиетшілер ғана емес, тіл мамандары, маман философтар мен психологтар оның шығармаларынан өзекті мәселелер төңірегінде қозғалған ой мен пікір таба алады. З. Серікқалиұлы айтқандай, жазушы шығармалары - «... сан-сала ұрпақ тәрбиесінде нағыз тіл ұстарту құралын да табуға, жасандыруға болатын, желдіртпе қызықшылдық ауылынан алыс, тілдік қоры, құбылысы, бояу-реңкі мейілінше бай...» [2; 4] мұра. Оның шығармаларының көркемдік ерекшелігіне, сөз өріміне, көркемдік танымдар генетикасына Ғ. Мүсірепов, Р. Сыздықова, С. Жұмабек тоқталып өткен. Ғ. Мүсірепов А. Сүлейменовтың қозғалыстың сырт көріністерін, оқиға тізбектерін алмай, ішін ашу арқылы сыртқы көріністерін бере білгендігін, адам мінездері арқылы қозғалысты тарихи тереңдікте көрсете алған шеберлігін айтады. Р. Сыздықова жазушы айтпақ идеясын, бермек образдарын, көрсетпек суреттерін шығарма тілі арқылы қалай, қандай жолмен бере білгендігін айтып, нақты мысалдар келтіреді. Сөздің контекстегі рөлін, орнын танытатын, жазушының оқырманға әсер етер стильдік нақышын туғызатын тілдік құралдарды қарастыратын ғылым - лингвистикалық стилистика тұрғысынан да тоқталып, Асқар Сүлейменовтың сәскесі сары, бесіні қоңыр, құтпаны қара, сәрісі құлан иек болып келуі «мағынасы жағынан қиюласпайтын сөздерді тіркестіріп, жаңа сөз - образ жасаудың Абай өрбіткен үлгісі...» [3; 208] екендігін, жазушының оны ұтымды пайдалана білгендігін атап өтеді.

Жазушы шығармаларын тілдік тұрғыдан қарастыру барысында қос сөздер, біріккен сөздер, сөз тудырушы және түрлендіруші тұлғалардың қолданылуы, кірме сөздерді, жиі қолданылатын сөз құрамдарын, тұрақты тіркестерді мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді, сөздерді үнемдеу құбылысын, мағынасы жағынан қайшы сөздерден құралған құрылымдарды және т. б. тілдік құралдарды қолдану амалдары ерекше назар аудартады. Сондықтан оларға жеке-жеке тоқталып өткен жөн.

Сөздердің лексикалық мағынасы. Тілімізде күнделікті өмірде айтылып жүрген сөздердің көркем туындыда жаңа мағынада немесе сөздің о бастағы мағынасын ауыс мағынада қолданып отыру – жазушылардың ең басты көркемдік тәсілдерінің бірі. Бұл тәсілді қолдану А. Сүлейменовтың шығармасында да кездеседі. Жазушының «Бесатар» туындысында шығарманың бөлімдері кейіпкерлердің атымен аталады. Оқиғалар кейіпкерлер атынан баяндалады. Сондықтан автор әр кейіпкердің мінез-құлқын ашуда олардың тіліне сөйлеу мен ойлау мәнеріне көңіл бөлген. Бұл шығармада қоғамның, екі түрлі дүниетанымның, әр түрлі ой-сананың тартысы баяндалады. А. Сүлейменов өзі дайын құрылымды анықтауыштарды емес, тосын теңеулерді, бейнелерді пайдаланады. Мысалы: тілшелеп тыншитын ұлы шілде, сары сәске, қоңыр бесін, момын иірім, уыз көк, тұтқын сөз, сәлемқұмар жұрт, күшікей үміт, жылан бел күміс бұлақ, таскешті заман, ұйғырдың камырындай заң-закон, саба түбі сарқынды жас, таракқұмар шаш, насат айқай, көктұқыл бет, шақар үрей, пышақүсті мәселе, төлтұмсық күлкі, ызаның қолы, кектің қолы, құлакесті сыбдыр, бала бейіл, түлкі сауал, қойындас ұғым. Бұл анықтауыштарды мерзімдік ерекшелікті (оқиға орын алған шілде, бесін, сәске, заман) көрсету үшін, табиғат құбылыстарын суреттеуде (иірім, жаңа шыққан шөп, бұлақ), адам пейілі мен мінездерін, олардың сөйлер сөзі мен ойлаған ой-пиғылының бағытын, ақ-қарасын, қыр-сырын астарлап жеткізуде, ашып көрсетуде де қолдана білді (шақар үрей, түлкі сауал, бала пейіл, қыл бұрау түскен намыс, күшікей үміт, тізешіл ұлық, қыраулы сөз, т.б.). Р. Сыздықова мұндай сөз айшықтарының өлең тіліне жақын екендігін және жазушының өз прозалық шығармасында поэтикалық үнге сай тілдік құрылымдарды стильдік мақсатта жақсы жүзеге асыра білгендігін айтады. Бұлардың ішінен автор туғызған тіркестерді де табуға болады.

Кірме сөздер. Шығармадағы басқа тілден енген сөздерге тоқталатын болсақ, шығарма тақырыбына сәйкес, олардың ішінде әскери атаулар, шен, қару-жарақ атаулары, көлік атауларына байланысты сөздер жиі қолданылады және заман, дүние атауларына тән кей сөздер кездеседі. Мысалы: эскадрон, каратель, маузер, офицер, погон, френч, папирос, портсигар, ипподром, махорка, указ, шенеунік, фэтон, батька, бунт, ояз, пристав, болыс, картуз, бәтеңке, әміркен, сүртік, шевиот, лента, кавалер, переселуправление, табуретка, винтовка, уәләйт, солдат, банкир, полиция, мосли, бунтшы, большевик, толскей самауыр, шинель, кәмпан, әтрәт, фәни, сапиян, пәуеске, лұғат, мәмпәси, приговор, сүртік, галстук, зал, фойе, харіп, стол, кобура, пәміл шай, наган, чарка, династия, трактир, көшір, галифе, әписер, әтрәт, рудник, адыютант, сом, мұжық, шот, большевизм, губернатор, компания, материал, кәрәтіл, казачонок, баранчук, самогон, чарка, училище, хайуан, начальник, офицер-следователь, его превосодительство, кәмпан, бабайка, т.б. Бұл мысалдардан шығармада сөздердің екі түрлі тәсілмен берілгендігін көреміз: бірқатар сөздер дыбысталу түрін сақтап берілсе, бірқатары қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына бағынып, өзгеріске түсіп қолданылған. Кірме сөздерді екі түрлі тәсілмен беру кейіпкер тілінің ерекшелігіне сай орайластырылған, яғни өзге ұлт өкілінің тілінде (Крейгель, Иноземцев, т.б.) бұл көбінесе өзгеріске ұшырамай қолданылса, ал Сәруар, Төрехан, Мұқағали сияқты ұлт өкілінің сөз қолданысында қазақ тілінің заңдылықтарына қарай бейімделіп, өзгертіліп берілген. Осындай кейіпкер тілінде бөгде тілдік элементтердің, кірме сөздердің көрінуі кейіпкердің мінез-құлқын, білім, мәдениет дәрежесін аңғартады, белгілі бір кездегі зат, құбылыс, іс-әрекетті танытатын тілдік қолданыстар болып табылады. Жоғарыда келтірілген кірме сөздердің кездесуі бірінші жағынан замана талабына сай әдеби тіліміздің орыс тілі элементтерімен толығы түсіп, тілдік қор құрамының даму жолына әсер еткен кезендер белгісінің көрінісі болса, екінші жағынан дыбыстық жағынан құбылып, көріктеу құралы ретінде де стильдік, функционалдық қызмет атқаратындығымен ерекшеленеді.

Күрделі сөздер (қос сөздер, біріккен сөздер). Қос сөздер тілімізде күрделі сөздердің құрамына ене отырып, қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер болып екі топта қарастырылады. «Бесатарда» осы екі топтағы сөздер молынан қолданылған. Олардың ішінде мағыналары жақын сынарлардан құралғандары,

бір сыңары мағыналы сөзден, ал екіншісі мағынасыз сөзден құралғандары, қарама-қарсы мағыналы сыңарлардан тұратындары, еліктеуіш сөздер, етістіктерден жасалғандары да бар. Мысалы: айкай-боқтық, қадау-қадау, бір-бір, тым-тырақай, шатқал-шатқал, қойнау-қойнау, тарс-тарс, кәрілі-жас, дөңбек-дөңбек, тақ-тақ, алты-жеті, мал-жан, басып-басып, борт, борт-борт, бұралаң-бұлтан, ат шаптырым-ат шаптырым, қойын-қойнау, бұрыш-бұрышымен, көрініс-сурет, кескін-мінез, көйлек-дамбал, бет-аузы, сарт-сұрт, суынар-суынбаста, анда-санда және т.б. Шығармада қос сөздерді қатар қолдану жағдайлары кездеседі. Сан есімнен болған қос сөздер және іс-қимылдың орындалу барысын, кеңістікті, дыбысты сипаттайтын қос сөздер жиі қолданылады. Бұлар жазушымен оқиғаны суреттеуде, кейіпкер мінезін аша түсуде, оның сөйлеу тілін, ойлаған ойын әсірелеуде тиімді қолданылған.

Қос сөздер енетін күрделі сөздер құрамына біріккен сөздер де кіреді. Біріккен сөздер де жазушының бұл шығармасында стильдік мақсатта қолданылу жағынан өзіндік орын алады. Мысалы, халқымыздың амандасу, хал-жағдай сұрасуға деген көзқарасын, құрметін, ықыласын білетін өзге ұлт өкілі Иноземцев тарапынан бұл қасиетті «сәлемқұмар» (жұрт) деген біріккен сөзбен береді. Сол сияқты заман ауыртпалығын беруде таскешті (заман), көмекші мағынасында атұстар, кейіпкер мінезін беру үшін атжандылық, балажандылық, оққұмарлық, сол кезеңде «бұйым қатарына іліге бастаған арқалығы жоқ» затты құйрықбасар сөзімен берсе, сырттағы дыбыс деген мағынада үйсырты үн, бұғу, жасқану мағынасында бұқпанторғайлық, орынды сөзін әсірелеу мақсатында сыйтабақтай, пүліш түсін беретін қоянсұр сөзін, кейіпкер қызметін, күнкөрісін беру үшін қолбала (тілмаштық), сол кезеңдегі қоғамдық жағдайға орай дуанбасы, керуенбасы, бесіккертпе (дос-құрдас), отағасы, киім бөлшегінің атауы төсқалта, жезжаға, күрделі деген мағынада пышакүсті (мәселе), мезгіл, өлшем атауларын білдіретін таңертең, алагеуім, қолұсыным сөзімен, аққұман, шынтақбасар, қазықбау, жүкаяқ сияқты зат атаулары, жайбасар, көрсоқыр, ашқарак, терісқакпай (жауап), қызылкөз (жел), ұзынбел, төлтұмсық (күлкі), алакөңіл (топ), атанбалтыр, мұрынбок, ұзынтұра, алыпқашпа (пікір), қанқұмар, қарақұрым, қанқызыл, көксау тәрізді анықтауыштар, тақымбостық, сыңарезулік тәрізді біріккен сөздер, балықауыздану (мақтану, лепіру), торғайбастану (сиреу, жалғыздан калу), саржалқандану тәрізді үстеулер қолданылады.

Кейбір грамматикалық тұлғалардың қолданылуы. Сөз түрлендіруші жұрнақтардан гөрі сөз тудырушы жұрнақтардың мағыналық қорымызды байытуда атқаратын қызметі зор. Шығармада сөз тудыру мен түрлендірудің әр түрлі тәсілдері қолданылады. Мысалы: -шыл, -шіл жұрнақтары. Кінәмшіл: Сәрі аста шеңбер атып үйренген **кінәмшіл** құрсақ майлы ас қарпымай қыңқылын тыймастай көрінді. Бұл сөз кінә қойғыш, өкпелегіш мақсатында қолданылып, құрсақ сөзімен тіркестірілген. Қарны аш, «дәрінің иісі құйқаның иісіндей» болып көрінген кейіпкердің (Крейгельдің) күйін беру үшін қолданылған.

Аспаншыл биік. Р. Сыздықова бұл тіркес туралы былай дейді: «... бұл эпитет екі түрлі жүк арқалай келген: бірі – тым биіктікті (аспан сияқты) білдірсе, сол биіктіктің өзін аспанға «құмар» етіп «жан бітірген». Малдасшыл төре: Бұл Крейгелдің қазақтың салтын, тілін білетіндігін көрсетсе, екіншіден сол білгендерін іске асырып, тұтқынының тілін тауып, өз жағына қарай идірмек болған бейнесін беру үшін орынды қолданылған. Осыған ұқсас жасалған шамшыл ел, шекешіл саусақ, тізешіл төре, өксікшіл дауыс, мәмілешіл шал және т.б. тіркестер қолданылады. -лық, -лік. Қамсыздық, мейрампаздық, тұтқындық, елшілдік, тілмаштық, боркеміктік, ноқайлық, жанкештілік, атжандылық, балажандылық, оққұмарлық, тақымбостық, сыңарезулік, бұқпанторғайлық, басбұзарлық, мақалкештік, т.б.

-шы, -ші. Шабыншы, бунтшы, жазалаушы. -кеш, -кес, -кер: саудакеш, құныкер, даукес, картакеш. Осы –кеш жұрнағының шығу төркіні туралы ғалым Ж. Тектіғұл: «Көне дүниеде көлеңкелі нәрсе көп. Сонда –қан, -қын, -кін, -ан, -ын, -н, -ған, -гін, -ен, -ін тұлғалары –қа, -ке, -қы, -кі, -қ, -к, -ғы, -гі тұлғаларымен, олар өз кезегінде –қаш, -кеш, -қыш –ғыш, -қы, -ғы, -ық, -ығ, -ғаш, -геш, -ғыш, -гіш –кі –гі, -к, -іг, -к көрсеткіштерімен төркіндес екенін анықтауға болады», - деп, бұл жұрнақтың көне форма екенін көрсеткен. Бұл жұрнақ жазушы шығармасында белгілі бір кәсіпті, адам мінезін беру үшін қолданылған. Бей-: бейкүнә, беймағлұм, бейжосық, беймүмкін. –ыс, -ыл, -ім, -іс: мырсыл, жүгінім, әупіл, үріс, түнемел, парыл. –мыш аффиксі: Оқымыш. Бұл жұрнақ көне ескерткіштер тілінде кеңінен қолданылған. Орхон-Енисей, кейінгі орта ғасыр жазбаларында есімшенің өткен шағын жасаған: қалмыш (қалған), тегміш (түйіскен), қазіргі тілімізде -ған аффиксінің қызметін атқарады. Түркі тілдерінің ілгергі дәуірінде өткен шақтық есімше жасайтын өнімді форма болған.

Жазушы шығармасында үнемдеу заңының да кеңінен қолданылғандығын байқауға болады. Бұл заңға байланысты фонетикалық, синтаксистік және лексикалық құбылыстар - ерте дәуірден келе жатқан тарихи категория. Олар күні бүгінге дейін өз орнын тауып келеді. Үнемдеу заңынан туындайтын тілдік құралдар сөйлеу тіліне, сөйлеу әрекетінде ерекше сипат беріп, үндесу, ұқсау заңымен лингвистикалық үйлесім табады. Сонымен қатар ықшамдылық жағынан да тиімді болып табылады. Жазушы бұл құбылыстың беретін осындай қасиеттерін кейіпкер тілін беруде, оқиға, іс-әрекетті сипаттауда пайдаланады. Мысалы: шеңбер ғып жазып ап, кесір боп, күдік кеп кірді, көлденең сап, ұйқы қапты боп, мал тартып ап жүріп, таразыға сап, мирас боп келе жатқан, лез қуанып қалды, суырып ап, мұз боп, қазық қып, топ боп, неме керек, бұ жолы, о шалды, ұйқы ашар ғып, отырғызып әкеп, лез, жо, қоям, екем, байқап ет, ой тоқтатақам, бет қаратқам жоқ, әкеп, жіберем, со бір, білем, сенем, бұ құдай, қоям, өкінем, саржалқандану, т. б. Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, үнемдеу заңы шығармада кеңінен көрініс тапқан. Сөйлеуші дыбыстау мүшелеріне күш түсірілмеуін көздеуі салдарынан дыбыстарды ғана емес, буындарды да түсіріп айтатындығын және жіктік жалғаудың да қысқартылып қолданылғанын (-мын, -мін, -м түрінде) көреміз. Бұндай тәсіл стильдік мақсатта да, кейіпкер бейнесін берудегі танымдық сипат мақсатында да ұтымды қолданылған.

Сонымен қатар жазушы шығармасындағы фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерге де тоқталып өткен жөн. Себебі, олар тіліміздің ауқымды бөлігін құрайды. Шығармада тұрақты тіркестер адамға тән әсерлердің көрінуінде, эмоционалды-экспрессивті реңкті танытуда шебер қолданылған. Мысалы: бұғананы қырқу, қорқыныштың көзі ала, тісі тісіне тимеу, пышақ үсті қатер сәт, сауысқандай сақ, шаң қауып қалу, мұрнын жүз соммен сұрту, ит тойған жеріне ер туған жеріне, ұйқы қақты болу, іш бұру, екі иығына екі кісі мінгендей, қол ұзу, ат құйрығын кесісу, таразыға салу, ат ойнату, күпті болу, жаман айтпай жақсы жоқ, етінен ет кескендей, қолды болу, саба түбі сарқынды жас, пышақ кесті тыйылу, жетім қозы тас бауыр, заманың тазы болса түлкі боп шал, тұтқын сөз – тұзсыз дәм, ат табылса қамыт дайын, бүкірді мола түзер, балық басынан шіриді, биеден ала да тумак құла да тумак, ададан бала мысқал кем тумак, жел қайықтай лыпылдау, тайға таңба басқандай, ұзын арқан кең тұсаулау, сүйем жарым, тұяқ серпе алмау, екі елі ауызға бес елі қақпақ, ат үсті қарекет,

құланиектеніп оралу, сақадай сай, ақ жаулық, мысыққа ойын, тышқанға өлім, көкейін тесу, сүт пісірім, ащы ішектей созылу, аттың төбеліндей, су жүрек, ер шекіспей, бекіспес, бесіндік ғұмыр, ат-шапан айып тарту, құлаш жарым, асықпаған арбамен қоян алар, ат құйрығын кесісу, иненің шаншуындай, пікір шашақтау, бота тірсек бозбала, қанат жаю, көңілі босау, ат кісініскенше, адам сөйлескенше, тай шаптырым, құлақкесті сыбдыр, ақ қағаздай бала бейіл, таяқ тастам жер, ой түзеу, аяз қару, т. б. Мақал-мәтелдер әр ұлт өкілінің өз дүниетанымы, ішкі жан-дүниесіне сай, орынды келтірілген. Бұл фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді жазушы аса байыптылықпен, талғампаздықпен, жоғары шеберлікпен қолдана білген. Жазушы қолданысындағы фразеологизмдерді стильдік қызметіне қарай мынадай топтарда қарастыруға болады: кейіпкердің жас шамасын, жынысын, мінезін таныта түсу, кейіпкер портретін беруде және оның тілін айшықтандыра түсу, психологиялық сезімін, күйін суреттеу, іс-әрекетті әсірелей беру мақсатында жұмсалатын фразеологизмдер, уақытты, қашықтық өлшемін білдіретін фразеологизмдер. Мысалы:

...Көрген сәт екі ұрты айқай-боқтыққа толып қалды – осы жаңа ғана құрдай жорғалаған солдаттарың, мынадай **пышақ үсті қатер** сәтте, **тобын жазбай түріле қашқанына** боқтық түгіл оқ арнауға болғандай-ақ еді [4; 7]. ... Тау суы **сүйек-сүйегіне өтіп** кетті. Ағарандап келген көлеңке киіз бергенше **тісі тісіне тимей** қойды [4; 8]. ...Қазір сәске, отряд кеше **құтпанның қарасын** жамылып аттанған, содан әлі жоқ [4; 9]. ...Әлгі жұрт көп айтатын қан дабысы ма, әлде бүкіл Түркістан өлкесіндегі **мұрнын жүз соммен сүртеді** дейтін қалталылардың санатында санала бастаған дардай кісінің парлаған көз жасынан шіміркене ме, әкесі «қайран Сычевкалап» мандайын төпелегенде мұның да жүрегі лүпілдеп кетер еді [4; 11]. ... Осылардың әйтеуір марқасқа болмысын, **екі иығына екі кісі мінгендей** еңгезерлігін жаратпайды...[4; 13]. ...**Түйеден түскендей** дүңк етпе сөзіне мұң сіңді қоңыр дауысы қиғаш кезікті..... Енді бүгін кеп **саба түбі сарқынды жасым қалғанда**, ақ патшаның ауыздығын қарш-қарш шайнаған күдері желке төресі дікектер екен деп **құрақ ұшар жайы** жоқ...[4; 16]. ...Әйтпесе қанша кәпір болғанмен, кәрәтілдің солдаттары **үкі тұлым балаға қол қатар** деймісің... Қайбір жылы кекілі қасын жапқан **ләмпәси құмар бала** еді, енді міне, бұл да қос етек көйлек, белін қынап німшә киетін болған [4; 48]. Ол кеткелі **сүт пісірім** уақыт өтті, Крейгель бірақ әлі оралған жоқ...[4; 50] ...Төреханның

көтеріп көшіріп жіберген қалың **ақ жаулығы** Қыземшектің табанында ерсілі-қарсылы жосығаннан басқа әзірге береке көрсетіп жарытқан жоқ... [4; 46].

Бұдан басқа да тілдік амалдарды қолдану сипаты, жиілігі, стильдік мақсаты туралы көптеген мысалдар (шылаулар, одағай сөздер, жергілікті ерекшеліктердің кездесуі, сөйлем құрылысы, орын тәртібі) келтіруге болады. «Бесатар» шығармасындағы жазушының тілдік құралдарды қолдану тәсілі мен стильдік мақсатын зерделей келіп, оның қазақ тілінің шексіз мүмкіндіктерін ұтымды қолдана білгендігіне көз жеткіземіз. Асқар Сүлейменов өзіне сай «көркемдік әлем» жасаушы тілдік тұлға ретінде әдеби тілдің кемелденуіне, жетілуіне ат салысып, қомақты үлес қосқан жазушы дей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қодар Ә. *Асқарға тағзым немесе аузымыз қисайып қалар ма еді... Парасат падишасы. Асқар Сүлейменов туралы естелік кітап.* - Алматы: Атамұра, 1998. – 336 б.
2. Серікқалиұлы З. *Тектілік. «Қазақ әдебиеті», №10, 9.03.2001.* – 4 б.
3. Сыздық Р. *Асқардың сөз өрімі. Парасат падишасы. Асқар Сүлейменов туралы естелік кітап.* - Алматы: Атамұра, 1998. – 336 б.
4. Сүлейменов А. *Бесатар. Повестер мен әңгімелер.* – Алматы: Атамұра, 2009. – 352 б.

В статье рассмотрен язык прозы А. Сулейменова (по повести «Бесатар»).

Language of A. Suleimenov's prose is considered in this article (by story «Besatar»)